

I

KONKORDAT

IZMEĐU SRBIJE I VTIKANA 1914.

ŠANSA KOJU JE KATOLIČANSTVO PROĆERDALO

Konkordat između Sv. stolice i Kraljevine Srbije predstavljao je tokom prvih godina dvadesetog veka, kao i ranije, jedno od onih značajnih pitanja sa kojima su se suočavali srpski državnici, političari, diplomate, Pravoslavna crkva i javno mnjenje uopšte. Nastojanje da se nade takvo rešenje kojim bi se određio položaj Katoličke crkve u Srbiji i njen odnos prema Vatikanu i Austrougarskoj, imalo je, pored verskog i institucionalnog, i izrazito politički značaj za vladajuće krugove u zemlji. Na tom rešenju radilo se još od šezdesetih godina devetnaestog veka, kada je broj katolika, mahom stranaca, u Srbiji bio relativno zanemarljiv. Međutim, nastojanja srpskih državnika nisu uvek nailazila na razumevanje i podršku Rimske kurije, pri čemu su značajnu ulogu igrali Austrougarska, njena diplomatija i katolička štampa pojedinih evropskih zemalja. Pitanje Konkordata postalo je vremenom predmet čestih razgovora, izvor nesporazuma i svađa i povod za međusobne optužbe Beča i Vatikana, i Beča i Beograda. Razvitak političkih prilika i promene nastale na Balkanu u predvečerje balkanskih ratova i svetskog rata, ubrzali su postizanje sporazuma između Sv. stolice i Srbije i podstakli vladu u Beču da zauzme otvoreno neprijateljski stav prema Srbiji.

Zbivanja u 1903. godini predstavljala su početak mnogih značajnih promena u odnosima snaga na Balkanu, pre svega položaja Austrougarske i katoličanstva. Te godine su Austrougarska, Vatikan i Srbija bili suočeni sa događajima koji su doveli do promene njihovog političkog položaja i uticaja, kao i do primetne defanzive Katoličke crkve. Srbiji je smena dinastije, izvršena u maju obaranjem Aleksandra Obrenovića i dovođenjem na presto Petra I Karađorđevića, označila i početak kraja anstrijske političke dominacije. Novi vladar i one snage koje su ga podržavale u zemlji i izvan nje, zalagali su se za potpunu političku, diplomatsku i ekonomsku emancipaciju Srbije od države Habzburgovaca. Time su položaj i prisustvo Austrougarske na Balkanu i u Srbiji bili ugroženi i dovedeni u pitanje. Nastojanje Austrougarske da očuva svoj uticaj, i Srbije da ga se oslobodi, izazivala su međusobna trvenja i sukobe. Potreba Srbije da traži oslonac i podršku u Rusiji i Francuskoj, predstavljala je, takođe, povod za česte sukobe između imperija Habzburgovaca i Romanova u tom delu Evrope.

PAPA PIJE X - "ZAROBLJENIK" AUSTROUGARSKE

Izbor Duzepea Sarto, patrijarha Venecije, na stolicu Sv. Petra, pod imenom Pije X (1903-1914), podudarao se sa promenama u Srbiji. Pored svog verskog i političkog konzervativizma, novi papa bio je, u suštini, zarobljenik Austrougarske. Njegov izbor ostvaren je direktnom intervencijom krakovskog kardinala u konklavi, izvršenom po nalogu cara Franje Josipa, protiv izbora kardinala Marijana Rampole od Tindara, frankofilski nastrojenog državnog sekretara pape Lava XIII (1878-1903)¹. TA ČINJENICA PRISILJAVALA JE PIJA X DA U MNOGIM ZNAČAJNIM PITANJIMA, ČESTO SUP-ROTNIO INTERESIMA KURIJE I KATOLIČKE CRKVE UOPŠTE, PRUŽA PODRŠKU AUSTROUGARSKOJ I NJENOJ POLITICI NA BALKANU. Istupanja Franje Josipa i Pija X u narednim godinama, potvrdila su podudarnost njihovih gledišta o mnogim pitanjima, a pre svega o onima koja su se ticala očuvanja položaja i uticaja Austrougarske na Balkanu. Pod pritiskom bečkog dvora, Pije X je napustio slovenofilsku politiku svoga prethodnika, a na pravoslavlje, koje je Lav XIII nastojao da privuče u krilo Katoličke crkve u formi unije, gledao je sa mnogo mržnje i nepoverenja. Austrougarski dvor i vlada stekli su tako u novom papi i njegovom državnom

¹ R. Bazin, Pie X, Pariz 1924, str. 117-129, opisuje rad konklave.

sekretaru, kardinalu Rafaelu Meriju del Valu, pouzdanog i snažnog saveznika za budućnost. Ta saradnja pokazala se dragocenom u nastojanju da se očuva politička hegemonija na Balkanu, ublaži nacionalnooslobodilačka agitacija među jugo-slovenskim narodima u habzburškoj monarhiji i spreči prodiranje i snaženje uticaja Srbije u onim delovima Balkana u kojima su Austrougarska i Vatikan nastojali da očuvaju svoje interese (Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosovo, Makedonija).² U drugim pitanjima između njih su postojale приметne razlike.

Spremnost Kurije da pruži bezrezervnu podršku Austrougarskoj i njenim političkim stremljenjima na Balkanu, ukazivala je, takođe, na postojanje drugih problema. Zbog stalnog uspona Srbije i promene njene politike, Austrougarska je bila veoma zabrinuta za budućnost svojih interesa na Balkanu; ukazivala je i na stalno prisutan bigotizam Vatikana i njegovu naglašenu želju da podstakne prozelitsku delatnost. Politička stremljenja Austrougarske, s jedne, i duhovne ambicije Kurije, s druge strane, podudarale su se i delovale u tim trenucima u potpunom skladu.³ Usklađenost gledišta u pogledu političkih i verskih interesa i potreba predstavljala je snažno oruđe pritiska u rukama Austrougarske i Vatikana. Koalicija svetovnog i duhovnog, oličena u njihovim istupanjima, stvarala je Srbiji i njenim državicima teške probleme i stavljala ih pred dileme. Njihovu oštricu bilo je moguće otupiti samo mudrom politikom, u kojoj su se neprekidno preplitale spretnost, popustljivost i upornost u onim pitanjima u kojima je kompromis za Srbiju bio neprihvatljiv. Među prvim zadacima bio je pokušaj da se oslabi jedinstveno nastupanje Austrougarske i Vatikana i tako umanj njihov politički pritisak.

Sve приметnija nastojanja srpskih državnika da stupe u direktne kon-takte sa Sv. stolicom i da sa njenim predstavnicima raspravljaju o svim pitanjima vezanim za Katoličku crkvu u Srbiji, došla su brzo do izražaja. Pored želje da se reši pitanje položaja Katoličke crkve, u takvim nastojanjima mogla su se nazreti i druga, mnogo značajnija pitanja i razlozi. Da bi se Kurija privolela da prihvati predloge Srbije, i tako oslabio njen zajednički front sa Austrougarskom, bilo je neophodno da se prema katolicima i njihovoj organizaciji zauzme popustljiv stav. Takav plan nije sadržavao u sebi nikakav rizik. Vladajući krugovi Srbije, svesni da u zemlji živi mali broj katolika (jedva oko deset hiljada), nisu smatrali da ovi predstavljaju opasnost za pravoslavnu veru, njen uticaj i položaj – oni nisu predstavljali ni značajnu političku snagu. Pored toga, nastojanje da se reši položaj katolika imao je u novonastalim okolnostima za cilj da se Evropi, a pre svega njenom katoličkom delu, koji je na nastojanja Srbije gledao sa mnogo nepoverenja i uzdržanosti, pokaže demo-kratski karakter njenih zakona i institucija, kao i njena namera da sprovodi politiku potpune verske tolerancije. U želji da se Vatikan privoli na pregovore, srpska vlada je pokazala spremnost da katolicima pruži određene olakšice i finansijsku pomoć. Njen stav po pitanju mešovitih brakova, verskog odgoja dece iz njih i položaja verskih škola – bio je, u celini, veoma liberalan. Sve to, po mišljenju mnogih, nije moglo da ostane neopaženo u Kuriji i izvan nje.

² D. Živojinović, Sv. stolica i odnosi između Austrougarske i Srbije pred prvi svetski rat, 1912-1914, u Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat, SANU, Beograd 1976, str. 236-241; B. Brajković, Vatikanska politika u prošlosti prema Bosni i Hercegovini "Pregled" br. 4, april 1953, Sarajevo, str. 280-285; M. Stanić, Neprijateljska politika Vatikana prema Hrvatiina, Zagreb 1948, str. 8-9.

³ V. Novak, Magnum Crimen. Pola vjeka klerikalizma u Hrvatskoj; Zagreb 1948, str. 20-42.

SRBIJA – “TERRA MISSIONIS”

Izgrađujući svoj stav na osnovi rešenja katoličkog pitanja i zaključenja Konkordata, srpski državnici imali su na umu izuzetno značajne političke ciljeve. U verskom pogledu Kuriju je trebalo privoleti ne samo da prihvati predlog o pregovorima već i da izmeni stanovište po kome je Srbija, zajedno sa drugim delovima Balkana, terra missionis. To je značilo da u Srbiji i delu Balkana ne postoji organizovana katolička struktura i da ti krajevi, stoga, potpadaju pod nadležnost Kongregacije za propagandu vere (Congregatio de propaganda Fide). Ukoliko bi Vatikan pristao da pregovara i zaključi Konkordat, Srbija i njeni katolički žitelji bili bi izuzeti od nadležnosti te Kongregacije i uspostavili bi se normalni odnosi i crkvena struktura.⁴ To je bio ambiciozan plan, a njegovo ostvarenje bilo je vredno izuzetnih napora. Međutim, takva nastojanja nailazila su na mnoge otpore i prepreke.

Pored Kurije, koja je u više navrata pokazala sklonost da pregovara, ali i oklevala da donese odluku, glavnu smetnju predstavljala je Austro-ugarska, koja je nastojala da po svaku cenu onemogući povoljan ishod pregovora. Svoj otpor vladajući krugovi u Beču objašnjavali su mnogim razlozima. Najvažniji među njima bila je tvrdnja da bi Austrougarska zaključenjem Konkordata izgubila položaj zaštitnika katoličke vere, posredstvom kojeg je, u različitim vidovima, u Srbiji i na Balkanu uopšte sprovodila svoj politički uticaj i planove.⁵

AUSTRIJSKE “BRIGE” ZA KATOLIKE U SRBIJI

Bez obzira na ustupke Vatikanu u verskim pitanjima, učinjene u želji da se on privoli da započne pregovore o zaključenju Konkordata, srpski državnici ostali su nepokolebljivo pri svom suštastvenom zahtevu, političkom imperativu, da oslobode zemlju od protektorata Austrougarske nad katolicima i njenog uplitanja u unutrašnje poslove Srbije. Pravo protektorata Austrijski carevi su uživali od Karlovačkog mira (1699.), a tokom osamnaestog i devetnaestog veka još više su ga učvrstili.⁶ Održavanje protektorata bilo je olakšano time što se Srbija, u pogledu organizacije Katoličke crkve, nalazila u domenu misionarskih krajeva. Zaključenjem Konkordata rešilo bi se i pitanje protektorata. To su bili ciljevi vredni napora i stremjenja. I dok su u devetnaestom veku nastojanja srpskih državnika doživljavala neuspehe zbog otpora Austrougarske i njenog priliska na Vatikan, posle 1903. godine postavilo se pitanje opravdanosti takve politike, Naime, valjalo se upitati da li će i koliko dugo Vatikan odbijati predloge srpske vlade da povoljno reši pitanje katolika, a Austrougarska da očuva statutu quo.

KULT MONARHIJE HABZBURGOVACA U SRBIJI

Prisustvom Monarhije pod vidom protektorata pokazivalo se u različitim oblicima; na taj način ona je uvek bila fizički i duhovno prisutna u Srbiji. Protektorat joj je davao pravo da gradi crkve i škole za katolike, da se brine o njihovom vaspitanju, da pruža zaštitu katoličkom kleru i pomaže mu u njegovom radu. Pored toga, amblemi, insignije, biste i portreti

⁴ V. Wagner, Povjest Katoličke crkve u Srbiji u XIX veku, Bogoslovska smotra; XXI, 3, Zagreb 1933, str. 225-235; isti, XXI, 4, str. 297-307; isti XXI, 1, 1934, str. 20-46; Đ. Nestorović, Konkordat između Srbije i Vatikana, Beograd 1902, str. 5-74, protivi se zaključenju Konkordata: Lj. Durković-Jakšić Austrija i pitanje jurisdikcije nad katolicima u Kneževini Srbiji, 1859-1860, IG, 2, 1956, str. 44-56; Christine Alix, Le Saint-Siège et les nationalismes en Europe 1870-1960, Pariz 1962, str 111-112, navodi da je Vatikan nameravao da upotrebi srpsku naciju kao “vredan okvir harmoničnog razvoja katoličanstva” na Balkanu.

⁵ D. Živojinović, Sv. slolica i odnosi ... , str 235-236.

⁶ J. Radonić, Rimska kurija i Južnoslovenske zemlje od XIII do XIX veka, SANU, Beograd 1950, str. 447 -550.

habzburških vladara mogli su se videti u svim zgradama koje su pripadale Katoličkoj crkvi. Molitve za zdravlje i pominjanje carevog imena bili su redovni za vreme crkvenog obreda, a posebno izdvojeni stolovi i sedišta u crkvama simbolično su predstavljali njihovo prisustvo u zemlji. Crkvene knjige (umrlih, rođenih i venčanih) nalazile su se u Austrougarskom poslanstvu u Beogradu, gde se vršila i služba za vernike u privatnoj kapeli poslanika. Sve to bilo je izvan jurisdikacije srpske države i njenih zakona. PROTEKTORAT JE, NESUMNJIVO, PREDSTAVLJAO POVREDU SUVERENITETA SRBIJE, A TU POVREDU VRŠILA JE DRŽAVA OD KOJE JE ONA NAS-TOJALA DA SE EMANCIPUJE POLITIČKI, EKONOMSKI, KULTURNO I VERSKI. Ovo objašnjava zašto je uklanjanje Austrougarskog protektorata, po svom značaju i posledicama, postalo jedno od najznačajnijih pitanja sa kojima su se suočili srpski državnici posle 1903. godine. Njega nije bilo moguće zanemariti, a još manje prepuštiti tokovima istorije ili ćudima Kurije.

Pojedini srpski državnici, mada su i oni bili oprezni, videli su u budućem Konkordatu oruđe i sredstvo jugoslovenske politike Srbije, koja je posle 1903. godine počela da igra sve značajniju ulogu u borbi za jugoslovensko ujedinjenje. Iako taj činilac nije vidnije istican u svakodnevnoj politici, on je, nesumnjivo, bio prisutan u umovima onih koji su šire i potpunije sagledavali ulogu Srbije u budućnosti. Jedan od njih bio je Stojan Novaković, državnik, naučnik, diplomata i političar. U nekoliko članaka, objavljenih 1907. godine, Novaković je podvukao da pitanje Konkordata ima izuzetnu važnost zbog "one velike uloge koju bi ono imalo da izvrši u zapletenom i mučnom procesu srpskog opšteg ujedinjenja". Pri tome je naglasio da ima u vidu i sunarodnike "katoličke crkve iz srpskog naroda i svekolikog jugoslovenstva", i podvukao da je to "dužnost srpskog naroda prema jugoslovenstvu".⁷ Predsednik srpske vlade Nikola Pašić je, tada i kasnije, takođe bio mišljenja da konkordat treba zaključiti. On je, kao i Novaković, smatrao da to treba da bude prvi korak u pridobijanju Vatikana za ideju ujedinjenja jugoslovenskih naroda. Pašić je izjavio da je sa Vatikanom valjalo voditi pomirljivu politiku kako se ova moćna međunarodna organizacija ne bi okrenula protiv novostvorene i još nedovoljno konsolidovane države".⁸ Slične ideje iznošene su, iako uzdržano, u vreme pregovora oko zaključenja Konkordata i u štampi. Kako bilo da bilo, upornost u pregovorima i spemnost na popuštanje doneli su željeni rezultat. Iako nikad nije stupio na snagu, Konkordat je predstavljao valjano oruđe u rukama Srbije, pre svega u njenom nacionalno-političkom radu u toku trajanja svetskog rata.⁹

VATIKANSKE STREPNJE ZA ALBANIJU, KOSOVO I MAKEDONIJU

Među ostalim osetljivim versko-političkim pitanjima koja su određivala držanje Vatikana prema Srbiji, bilo je i pitanje budućnosti katolika u Albaniji, Makedoniji i na Kosovu. Imperativ politike Srbije da ukloni tursku vlast sa Balkana i širi svoje teritorije ka jugu, gde je živelo brojno katoličko stanovništvo, pretio je da dovede do neizbežnog sukoba sa Vatikanom i Austrougarskom. Vatikan je bio odlučan da zaštiti katolička plemena severne Albanije (Malisori, Grude, Hote i druga) od pritiska Srbije i pravoslavlja.¹⁰

Sa svoje strane, Austrougarska je nastojala da zadrži politički uticaj u Albaniji, na

⁷ S. Novaković, Katolička crkva u Srbiji, "Arhiv za pravne i društvene nauke" IV, 1, 1907 str 10, 15, V. Wagner, nav.delo XXII, 1, str. 43, 44.

⁸ M. Stojadinović, Ni pakt ni rat. Jugoslavija između dva rata, Rijeka 1970, str. 482.

⁹ M. Mirković, Verski vid jugoslovenskog pitanja u toku prvog svetskog rata. Istorija XX veka "Zbornik radova"; XII, Beograd. 1972. str. 132-133.

¹⁰ M. Ekmeđić, Ratni ciljevi Srbije 1914, Beograd 1973, str. 123, navodi da je srpska vlada smatrala da je Konkordat predstavljati pogodno sredstvo za asimilaciju Albanaca-katolika, iako se takva očekivanja nisu pokazala opravdanim.

Kosovu i u Sandžaku, gde su ga takođe ugrožavali i Italijani. Politika i pretenzije Srbije, uprkos nameri da zauzme pomirljiv stav i pitanje katolika reši na liberalan način, podstakle su u Vatikanu i Beču nove sumnje i nepoverenje prema njoj. U tom pogledu Srbija je naišla na udružen, jedinstven front, a njena politika i namera bile su dovedene u pitanje.

Zabrinutost Vatikana i Austrougarske za budućnost katolika na Balkanu ubrzo se pokazala opravdanom. U jesen 1912. godine, srpska vojska, zajedno sa armijama zemalja Balkanskog saveza, izvojevala je značajne pobeđe nad Turcima. Tom prilikom zauzela je neke delove Makedonije i Kosova, a preko Albanije izašla je i na Jadransko more. Ove pobeđe imale su velik odjek na raznim stranama, a pre svega u Vatikanu i Beču. Podrška koju je Rusija pružala Srbiji i opasnost od prodora pravoslavlja u novooslobođene oblasti, izazvale su u Kuriji neprijatne misli. Prodor Rusije preko osnažene Srbije u Sredozemlje predstavljao je direktnu pretnju katoličanstvu, latinstvu i italijanstvu obeju jadranskih obala.¹¹ U Vatikanu je tih meseci zaista prevladalo pesimističko raspoloženje. Papa Pije X i njegov državni sekretar Meri del Val, ukazivali su u razgovorima sa pojedinim diplomatama na kritičnu situaciju nastalu na Balkanu. Državni sekretar govorio je "o opasnoj situaciji na Istoku (Balkan), koja je bila puna pretnji za crkvu"; Pije X bio je, takođe, zabrinut "zbog nesigurne budućnosti crkve na Balkanu".¹² U takvim okolnostima i trenucima izgledalo je da je savez Vatikana i Austrougarske, zasnovan na identičnim stremljenjima, interesima i političkim ciljevima, bio neraskidiv.

Pred početak Prvog balkanskog rata, u granicama Srbije živelo je oko deset hiljada katolika, dobrim delom stranih državljana. Nakon njegovog završetka, taj broj se povećao za oko dvadeset hiljada novih vernika. Oni su mahom živeli u okvirima skopske nadbiskupije sa sedištem u Prizrenu, koja je svojim najvećim delom ušla u sastav srpske države. U njenom sastavu nalazilo se takođe nekoliko samostana i katoličkih škola (Skoplje, Prizren).¹³ Uključenje skopske nadbiskupije u granice Srbije zahtevalo je, s obzirom da je katolička hijerarhija priznavala isključivo zaštitu Austrougarske i odbijala da prizna vlast Srbije, da se što pre reši njen pravni položaj. Pored toga, većinu katolika u tim oblastima, mahom na Kosovu, sačinjavali su Albanci, na koje je propaganda Austrougarske već ranije uspešno delovala. U nadi da će preko Albanaca-katolika biti u stanju da vrši pritisak na Srbiju Austrougarska je neprestano pojačavala svoju delatnost među sveštenstvom.

S obzirom na bliske veze i uzajamne interese Vatikana i Austrougarske, srpska vlada je zauzela stav da pitanje katolika mora da se reši u direktnim pregovorima dve zainteresovane strane. Kao i u prošlosti, srpska vlada je želela da se pitanje reši zaključenjem Konkordata. Inicijativu za taj korak dao je Ljuba Jovanović, ministar prosvete i crkvenih dela, početkom decembra 1912. g. U opširnom memorandumu upućenom Pašiću, Jovanović, Srbin iz Primorja, svestan delikatnosti i značaja ovog pitanja, naveo je razloge zbog kojih treba zaključiti Konkordat sa Vatikanom. On je odlučno bio protiv toga da katolici u Srbiji ostanu pod zaštitom biskupa iz Austrougarske.

Zaključenjem Konkordata oni bi dobili posebnu organizaciju, koja bi delovala u skladu sa zakonima i interesima Srbije. Pitanje Konkordata imalo je poseban značaj posle pobeđe nad Turskom, kad je u sklop srpskih granica ušlo nekoliko crkvenih središta. Jovanović je predložio

¹¹ H. Johanson, *Vatican Diplomacy in the World War*, Oksford 1932, str. 7, ukazuje na strah Vatikana od saradnje Rusije i Srbije.

¹² L. von Pastor, *Tagebücher - Briefe - Erinnerungen*. Heidelberg 1950, str. 561, 568. Govorilo se da će i Bosna i Hercegovina za deset godina biti ugrožene.

¹³ Nadbiskupiju se prostirala u sledećim granicama: Demir Kapija - Debar - Lurja - Miridita - Van Spas - Valbona - Pulati - Teslidže - Niš. P. Krasnić, župnik prizrenski, ministru prosvete i crkvenih dela. Arhiv Ministarstva prosvete i crkvenih dela, Odeljenje C, 1914, nesređena građa. Arhiv Srbije, Beograd. U daljem tekstu: Arhiv Ministarstva prosvete.

da se pristupi pripremnim radovima čiji bi krajnji cilj bio zaključenje Konkordata sa Vatikanom, tako da Katolička crkva u Srbiji bude zavisna od pape i srpske države.¹⁴

BOJAZAN OD OTPORA VRHOVA PRAVOSLAVNE CRKVE

Deo priprema trebalo je obaviti u Srbiji. Bilo je potrebno proceniti odnos budućeg Konkordata prema Ustavu i zakonima, prema Pravoslavnoj crkvi i drugim verama i naći rešenja za složene interkonfesionalne odnose. Jovanović je s pravom računao na otpor dela javnog mnjenja i vrhova Pravoslavne crkve. U želji da izbegne sve neprijatnosti on je, odlukom od 5. februara 1913. godine, imenovao komisiju od šest članova sa zadatkom da prouči sva pitanja u vezi sa Konkordatom, predloži odgovarajuća rešenja i ukaže na odnos Konkordata prema Ustavu i zakonima zemlje. Komisija, koju su sačinjavali ministar pravde Marko Đuričić, dr Slobodan Jovanović, Stevan Veselinović, dr Čeda Mitrović, dr Lujo Bakotić i dr Milan Pećanac, podnela je izveštaj 27. aprila 1913. godine. U njemu se naglašavalo da Komisija, s obzirom na stanje stvoreno balkanskim ratom, smatra zaključenje Konkordata neophodnim. Komisija je, takođe, upozorila vladu da u pregovorima ima na umu osetljivo pitanje mešovitih brakova i dece iz njih, i da ne dopusti da Katolička crkva, posredstvom Konkordata, dobije privilegije u odnosu na Pravoslavnu crkvu nesrazmerne njenoj veličini i značaju. Zahtevalo se, takođe, da Katolička crkva u novim krajevima bude izuzeta iz nadležnosti Beča i bude stavljena direktno pod nadzor Vatikana.¹⁵ U toku rada Komisije prikupljeni su i podaci o broju domaćinstava i pripadnika katoličke vere u skopskoj nadbiskupiji. Iz izveštaja ministarstva prosvete proizilazi da je ukupno bilo 2.431 domaćinstva i 17.146 vernika. Iako je taj broj, po mišljenju dr Milana Pećanca, načelnika Crkvenog odeljenja Ministarstva prosvete, bio preuveličan, on potvrđuje da u čitavoj Srbiji nije bilo više od 29.000 katolika.¹⁶ Na taj način srpska vlada je raspolagala osnovnim činjenicama neophodnim za izradu uputstava i otpočinjanje pregovora. Valja upozoriti da je Pašić, bez obzira na tok priprema, zauzeo stanovište da se Konkordat ne može zaključiti pre završetka mirovnih pregovora i rešenja drugih političkih pitanja. Srpskoj vladi se nije žurilo, pošto je bila uverena da joj vreme ide naruku.¹⁷

Ostatak možete pročitati u istoimenoj knjizi!

¹⁴ Jovanović Pašiću, Beograd, 7 XII 1912. Isto. Odejenje C, 1913

¹⁵ Izveštaj o radu Komisije za proučavanje pitanja o zaključenju Konkordata Kraljevine Srbije i Vatikana. Beograd 10. V 1913. Hartije Jovana Jovanovica Pižona, 80-52-110-114. Arhiv SFRJ, Beograd; V. Wagner, nav. delo, XXII, 2, sir. 129-130.

¹⁶ Pećanac Jovanoviću, Beograd, 5. III 1913. PO 1913, f. IV, dos. K/5.

¹⁷ Pašić Vesniću, Beograd, 10. II 1913. Isto.